

поміщицько-церковного землеволодіння, зазіхання на революційні завоювання селян Росії, України; 2) науково-популярний виклад матеріалу з різним рівнем аргументованості, достовірності, науковості; 3) критичне застосування як традиційного, так й інноваційного методологічного інструментарію, неупередженістю авторів та науковою дискусією.

1. Гнатюк С. Л. *Внутрішня політика гетьманату П. Скоропадського (1918 р.): українська історіографія проблеми: дис. ... канд. іст. наук.* – К., 2002.
2. *Довідник з історії України (А – Я) за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста.* – К.: Генеза, 2001.
3. *Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. Т. 1.* – К.: Наукова думка, 2006.
4. Ковальова Н. А., Корнозенко С. В., Малиновський Б. В., Михайлюк О. В., Морозов А. Г. *Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.).* – Черкаси: Ант, 2007.
5. Корнозенко С. В. *Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919 – 1920 рр.): історіографічний процес 1919 – 2000-х рр.* – Черкаси, 2008.
6. Нечитайло В. В. *Задуми П. Скоропадського у сфері земельного порядкування та їх реалізація / Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917 – 1921 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції.* – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008.
7. Пиріг Р. *Земельна реформа Павла Скоропадського: німецький вплив // Український селянин.* – 2008. – вип. 11.
8. *Політична історія України ХХ ст. У 6 т. Т. 2. Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920) / В. Верстюк, В. Солдатенко.* – К.: Генеза, 2003.
9. Ресніт О. П. *Усі гетьмани України: легенди, міфи, біографії.* – Х.: Фоліо, 2007.
10. *Терела Г. В. Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського: дис. ...*

А. Шевченко

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ РУСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ (1940 – 1980-І РР.)

В останнє десятиліття у вітчизняній науці значна увага приділяється вивченню історії релігії на території України в цілому та аналізу становища Руської православної церкви зокрема. Дослідники вже висвітлили ряд важливих питань щодо функціонування релігійних інституцій в різні історичні періоди, здійснення державної політики в релігійній сфері тощо. Не обминули вони увагою й драматичні перипетії історичного розвитку Руської православної церкви (далі – РПЦ) в радянську епоху. Складність адекватного відтворення її становища в означений час зумовлена обмеженістю доступу як і до певних фондів архівних установ органів держбезпеки, так і до архівів єпархіальних управлінь. Слід звертати увагу і на подекуди низьку інформативність окремих складових існуючої джерельної бази, що обумовлює необхідність їх критичного аналізу і ретельного співставлення.

Крім означених проблем, не варто забувати й про дискусійні теоретичні питання, пов'язані з методологічними аспектами історичного дослідження.

Важко не погодитись із думкою професора І. Лимана, що „у багатьох сучасних працях з історії Церкви доволі помітно проглядає певна „світоглядна розгубленість” світських істориків: у руслі зміни ціннісних орієнтацій сучасного суспільства, свідомо уникаючи атеїстичної термінології, намагаючись дистанціюватись від підходів до висвітлення релігійної проблематики, що використовували їхні попередники в радянські часи, вони разом із тим, не можуть перейти на теологічні позиції, оскільки не бачать можливостей поєднати останні з „аксіоматичними” принципами об’єктивності, історизму та багатофакторності...” [1, 487].

Сьогодні, попри безумовну наявність впливу релігійного відродження на історіографічну кон’юнктуру, історик має можливості вільно визначати методологічні орієнтири, тобто писати в атеїстичному ключі або ж поділяти концептуальні погляди представників тієї чи іншої конфесії. Існує і третій підхід – перебування дослідника у згаданому вище стані „світоглядної розгубленості”, що за певних умов може давати досить несподівані результати. Йдеться передусім щодо спроби зближення підходів традиційної та постмодерної історіографії. Така позиція знаходить своє обґрунтування у роботах сучасних західних істориків (Дж. Іггерса, Г. Спігела та ін.) [2, 172]. Відповідно, визнання відмінності феномену об’єктивної дійсності від дискурсу сприйняття історичного джерела як чогось більшого, ніж „образу, суб’єктивного за своєю природою”, примирює протилежні точки зору, розширюючи можливості дослідницького простору.

Тому однією з найактуальніших проблем сучасного джерелознавства є з’ясування особливостей відображення в джерелі об’єктивної дійсності. На передній план виходить проблема розуміння історичної реальності та її адекватного вивчення за допомогою відповідних прийомів і методів.

Зазначимо, що майже у будь-якій дисертаційній роботі останніх років, присвяченій історії РПЦ та інших конфесій у радянські часи, подаються „традиційні” схеми класифікації джерел, орієнтовані на широке використання різних комплексів документів. Саме такі моделі представлені у роботах таких дослідників як І. Андрухів [3, 8 – 9] та С. Яремчук [4, 5 – 6]. Прикладами аналогічного підходу можуть бути також дисертації російських науковців Н. Абдулова [5, 7], І. Маслової [6, 11 – 14]. Грунтовний опис та аналіз джерельної бази, котра містить переважно неопубліковані документи численних фондів як українських, так і російських архівних установ, зроблено у монографії В. Войналовича, присвяченій партійно-державній політиці щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х рр. [7, 32 – 46]. Теоретичні аспекти об’єктивно-орієнтованої парадигми загальної класифікації історичних джерел вивчаються у роботі дніпропетровського історика Ю. Святця [8, 143 – 169].

Мета цієї розвідки полягає в тому, щоб на основі вивчення теоретичних розробок у галузі джерелознавства запропонувати якомога повнішу класифікацію джерел з історії РПЦ у 1940 – 1980-х рр. та можливість використання їх недокументованих видів.

Класифікація джерел об’єктивно зумовлюється двома головними функціями джерелознавства: евристичною й аналітичною. Перша забезпечує пошук, виявлення джерел, орієнтацію в них, вивчення сукупності певних груп історичних пам’яток. Інша полягає у розробці методів аналізу історичних джерел, визначенні в них необхідної інформації та перевірки її достовірності.

Сама ж методика перевірки імовірності джерела є складною операцією, що вимагає від дослідника професійної майстерності.

Під час класифікації документів слід враховувати такі основні вимоги:

- конвенціональності (ознака, за якою здійснюється поділ);
- неперетинності (один і той же поділ здійснюється лише за однією основою);
- співвимірності (поділ має бути вичерпним, тобто сума всіх членів поділу обов'язково має дорівнювати загальному обсягу поняття);
- взаємовиключності (члени поділу взаємовиключають один одного);
- неперервності (члени поділу мають бути найближчими до поняття, яке ділять) [8, 153].

Досліджуючи писемні джерела, спеціалісти відзначають, що в процесі ускладнення суспільства сформувалася ціла система їх підвидів та різновидів. Класичне джерелознавство основними видами джерел називає літописи, законодавчі акти, справочинну документацію, приватні акти, статистичні джерела, періодику, джерела особистого походження, літературні пам'ятки, публіцистику та політичні твори, наукові праці. Така класифікація здійснена, виходячи з визначення виду – такого історично сформованого комплексу писемних джерел, що характеризуються єдністю внутрішньої форми (структури), походження, змісту, функцій та призначення під час його утворення.

Однак у процесі дослідження історик бере до уваги не тільки обставини утворення документа, а зацікавлений, насамперед інформаційним (змістовним) складником. У такому разі за класифікації писемних документів доречно виходити з напрямів інформаційного забезпечення, що спричинили їх появу. Іншими словами, слід пам'ятати, що писемні документи (джерела) є обов'язковою складовою документного комунікаційного процесу, а отже, в основу класифікації слід покласти їх функціонально-цільове призначення, тобто зумовленість його появи потребами певної суспільної сфери (науки, освіти, управління тощо) відповідного історичного періоду. Цільове призначення тісно пов'язане зі специфічними функціями окремих документів або їх сукупностей. Воно є провідною характеристикою, оскільки визначає форму, композицію, стиль викладення змісту, рівень поширення документа та ін.

Безумовно, не слід отожднювати поняття „історичне джерело” і „документ”, тому що перше ширше за інше. Якщо документом називають певний матеріальний об'єкт, якому властива взаємообумовленість речової форми та вміщеної до неї інформації внаслідок свідомої фіксації саме соціальних даних за допомогою розробленої людиною певної знакової системи, то історичне джерело може бути не тільки продуктом суспільних відносин, але й результатом розвитку природи. До того ж, об'єкти дійсності можуть містити інформацію про минуле як продукт діяльності людини, котра не ставила за мету саме фіксацію інформації, але які внаслідок універсальної її природи дозволяють історикам вивчати минуле. Інша особливість документів, якою вони вирізняються з-поміж інших історичних джерел, полягає в їх участі у системі документних комунікацій [8, 152].

Враховуючи вищенаведені теоретичні міркування, серед писемних джерел по історії РПЦ у 1940 – 1980-х рр. можна виділити офіційні та наративні (оповідні). Наукова література виступає в ролі джерела особливого

призначення: історичного й історіографічного.

1. Офіційні документи, опубліковані від імені державних органів, партійних організацій, які в більшості мають обов'язковий характер і поділяються на:

- нормативно-правові (конституції, законодавчі акти, програми ВКП(б)-КПРС, Статут партії, рішення партійних з'їздів та пленумів, постанови ЦК КПРС, а також відповідні аналогічні документи республіканської партійної організації в Україні);

- нормативно-інструктивні (декрети, постанови урядів СРСР та УРСР, інструктивні листи, циркуляри та накази Ради у справах РПЦ та Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР та УРСР);

- статистичні документи (кількісні дані щодо релігійної інфраструктури, служителів культу, рівня релігійності населення);

- справочинну (діловодну) документацію (інформаційні та доповідні записки уповноважених Ради у справах РПЦ в областях УРСР, листи, скарги, заяви віруючих та духовенства на адресу партійних і радянських органів, внутрішні документи самої церкви, матеріали з реєстрації та обліку православних громад, церков, служителів культу).

2. До нарративних джерел слід віднести:

- спогади учасників подій;

- листування самовидців тих часів;

- автобіографії священнослужителів та звичайних віруючих (мирян);

- періодичні видання (газети, світські та церковні журнали);

- наукові праці вітчизняних та зарубіжних авторів, присвячені історії РПЦ у 1940 – 1980-х рр.

У рамках соціальної історії церкви актуальним і перспективним є дослідження повсякденного, буденного життя віруючих людей, їхніх думок, почуттів, настроїв, психічних процесів. У такому контексті релігійна історія – це історія релігійної свідомості, мислення, поведінки як окремої людини, так і цілого колективу у певний історичний час. Це також вірування та ідеали, що поділяються духовенством та мирянами, виступають як один з вирішальних факторів їх особистісної і групової орієнтації. Зазначений підхід передбачає використання недокументованих ідеальних й поведінкових джерел.

Ідеальні джерела формувалися у процесі соціального життя, але носіями інформації в такому випадку виступають самі люди. Інформація про минуле реалізується в системі цінностей, традицій, звичаїв, обрядів, філософії, мови та ін. Всю сукупність подібних джерел можна поділити на усні та поведінкові. Усні джерела сформовані людською пам'яттю та різноманітними засобами її підтримки. Це і знання людей про події суспільного та особистого минулого, в яких вони безпосередньо брали участь або свідками яких стали, і легенди, і традиції, що передаються з покоління у покоління. Усні джерела дозволяють написати історію народу, а не історію держави, мас, правлячої еліти. Вони характеризуються такими властивостями, як демократизм, автентичність, унікальність, масовість та компактність. Ці джерела можна поділити на ментальні та традиційні, виокремивши такі їх різновиди, як свідчення самовидців, усні традиції та чутки. Зазначимо, що, при підготовці інформаційних звітів щодо становища церкви, уповноважені Ради у справах РПЦ в областях УРСР (як і в інших союзних республіках) користувалися свідченнями учасників подій, чутками і приводили у документах відомості,

одержані саме у визначений спосіб. Безумовно, до такої інформації сучасний дослідник повинен ставитись надзвичайно обережно, враховуючи тогочасну кон'юнктуру, але тим не менше названі джерела також відбивають певний рівень інформативності.

Поведінкові джерела передбачають визначені стандартні дії людей, що сформувалися під впливом низки зовнішніх умов як рефлексія на певні події, втілена у типових рухах чи реакціях, що формують ідентичність відповідних соціумів. Такі джерела умовно можна поділити на етнографічні та техніологічні. Етнографічні пам'ятки передбачають самотність певних спільнот людей, етносів, народів, націй. Зазвичай вони знаходять своє відбиття у народному мистецтві, традиційних віруваннях, різноманітних обрядах. Використання поведінкових джерел стає необхідною умовою при вивченні релігійної свідомості православних віруючих в УРСР, їх протидії антирелігійній пропаганді у другій половині 1950-х – 1980-х рр.

Таким чином, для об'єктивного відтворення історії РПЦ у радянську добу необхідно залучити якомога ширший комплекс джерел. Опрацювання архівних фондів дає підстави стверджувати, що, незважаючи на значний масив накопиченого емпіричного матеріалу, існує ще велика кількість неопублікованих документів за означеною проблемою. Це пов'язано з тим, що більшість із них стала доступною нещодавно, внаслідок розсекречення архівних фондів, хоча ця робота просувається досить уповільненими темпами. Робота з документами, різноманітними за походженням, формою, достовірністю інформації, вимагає від дослідників застосування комплексних методів джерелознавчого дослідження, потребує відповідної професійної підготовки. Доцільним є використання як „класичних” джерелознавчих схем, так і недокументованих джерел соціальної історії, що в кінцевому результаті може лише збагатити історичну науку.

1. Лиман І. *Історіографія Церкви: відомча наука чи респектабельна дисципліна на порозі модернізації?* // *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки.* – К.: *Ін-т історії України НАН України*, 2006. – Вип. 2. – Ч. 1.
2. Болебрух А.Г. *Глубокомерность источника* // *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г.К.Швидько.* – Д.: ПП „Ліра ЛТД”, 2007.
3. Андрухів І.О. *Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті у 40 – 80-х роках ХХ ст. Історико-правовий аналіз / Автореф. дисертації док-ра. іст. наук.* – Ужгород, 2006.
4. Яремчук С.С. *Православна церква на Буковині у 1944 – 1991 рр. (державно-церковні взаємини) / Автореф. дисертації канд. іст. наук.* – Чернівці, 2006..
5. Абдулов Н.Т. *Уфимская епархия в системе государственно-церковных отношений: 1917–1991 гг. / Автореферат диссертации канд. ист. наук.* – Уфа, 2006.
6. Маслова И.И. *Эволюция вероисповедной политики Советского государства и деятельности Русской Православной Церкви: 1953–1991 гг. / Автореферат диссертации док-ра ист. наук.* – Москва, 2005.
7. Войналович В.А. *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс.* – К.: *Світогляд*, 2005.
8. Святець Ю.А. *Класифікація історичних джерел: об'єктивно-орієнтована парадигма* // *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г.К.Швидько.* – Д.: ПП „Ліра ЛТД”, 2007.